

ET KRIGSBYTTTE FRA 30-ÅRSKRIGEN
– FRA DEN ÆLDSTE DANSKE ANTIKVAR KATALOG
TIL DE FØRSTE BOGAUKTIONER

AF

HARALD ILSØE

Med Gustav II Adolfs indtræden i 30-årskrigen indledes Sveriges storhedstid. Den lange række af krige ca. 1620-1660 gav Sverige store gevinster og førte med i sit kølvand en kulturel åbning mod det øvrige Europa, der gav sig højst håndgribelige udslag. En speciel form for svensk kulturpolitik gik ganske enkelt ud på at lade svenske tropper beslaglægge de flest mulige biblioteker på fjendtligt territorium for dernæst at sørge for transport af byttet hjem til Sverige. Ingen anden af datidens krigsførende parter har så målbevidst og systematisk udplyndret sine modstandere for deres litterære samlinger. Det ene prægtige bibliotek efter det andet blev beslaglagt under operationerne i Tyskland, Østrig, Polen og Danmark og tjente til belønning af bogsamlende officerer og embedsmænd eller blev omsorgsfuldt dirigeret hjemad for at pryde landets universitets-, domkirke- og skolebiblioteker. Så sent som i efteråret 1658, da Karl Gustav for anden gang stod med sin hær på Sjælland, mobiliseredes alle gode forventninger. Svenskekongen stillede da i udsigt, at det nyoprettede akademi i Åbo ville kunne afrunde sine samlinger med bøger fra de københavnske biblioteker, om ellers „Gud ville lyckan gifva“. Forventningerne blev som bekendt ikke indfriet, men solide danske herregårdsbiblioteker var allerede forlængst ført hinsides Sundet til glæde for de læsehungrende svenskere. De måtte så finde sig i at der kom lidt malurt i bægeret, efterhånden som de fik set lidt nærmere på tingene, for naturligvis indeholdt disse danske biblioteker passende udvalg af det sidste hundrede års polemiske litteratur rettet mod Sverige – som en svensker udtrykte det: „förargelige saker som mehra kunna förarge dhem, som der läsa vthi än giöra til någon vpbyggelse“!

Forargelsen var utvivlsomt ægte, men jo malplaceret. Svensk bibliotekshistorie var så sandelig selvforskyldt blevet også dansk bibliotekshistorie.¹⁾

Som en slags bod har den svenske bibliotekshistoriker O. Walde grundigt og spændende klarlagt det litterære krigsbyttes skæbne i Norden i bøger og afhandlinger, der vrimler med bidrag til dansk såvel som europæisk biblioteks- og lærdomshistorie. De erobrede jesuiterbiblioteker viser han særlig opmærksomhed og begrundet det med, at svenskerne i 30-årskrigen i særlig grad var ude efter jesuiterkollegiernes biblioteker, ikke blot fordi disse ofte var overmåde velforsynede, men nok så meget fordi de repræsenterede bastioner for katolicismens udbredelse. Henved en tredive jesuiterbiblioteker i Tyskland, Østrig og Polen er der fundet rester af i svenske samlinger, deriblandt flere som ad arkivalisk vej kan følges lige fra beslaglæggelsen til den sluttelige indlemmelse i svensk bibliotek.²⁾

Andre rester findes i danske samlinger, navnlig i Det kongelige Bibliotek: bøger fra de udplyndrede jesuiterkollegier i Erfurt og Heiligenstadt i Thüringen, og bøger erhvervet under de svenske erobringer af Olmütz, Nikolsburg og Prag i Böhmen-Mähren. Tilstedeværelsen i Kgl. Bibl. af sidstnævnte gruppe, bøgerne fra Böhmen-Mähren, kan meget let forklares, for disse bøger blev i 1765 udbudt til salg på en dubletauktion fra domkirkebiblioteket i Strängnäs, hvor en række danske bogsamlere med J. H. E. Bernstorff og Otto Thott i spidsen optrådte som købere; fra deres bogsamlinger er bøgerne senere indgået i biblioteket.³⁾ Hvad angår bøgerne fra kollegierne i Erfurt og Heiligenstadt er det derimod noget af en gåde, hvordan de er kommet på danske hænder. De bærer ikke det ringeste spor af at være kommet til Danmark fra Sverige, samtidig med at det er en kendsgerning, at bøger fra de to kollegiebiblioteker, som nu findes i Sverige, undertiden ses at have været dansk ejendom, før de blev svensk. Altså for en gangs skyld *dansk* krigsbytte? – Walde må lade problemet stå åbent; tysk, dansk og svensk bibliotekshistorie synes vævet sammen i en knude.

Noget af en løsning findes, men først lidt nærmere om de iagttagelser der ligger til grund for Waldes problemstilling.

Den forholdsvis lille part af Erfurt/Heiligenstadt-bøgerne, som er havnet i universitetsbiblioteket i Uppsala, kan føres tilbage til den svenske bogsamler Magnus Gabriel De la Gardie (1622-86). Flere af dem har rygtitler skrevet med den danske professor Stephan Stephanius' hånd, hvad der klart indicerer, at de stammer fra Stephanius' – yderst righoldige – bibliotek, som enken efter hans død 1650 afhændede til De la

Gardie. Da der iøvrigt kun er fundet få bøger med Erfurt/Heiligenstadtproveniensen i andre svenske biblioteker (10 i Kungl. Bibl. i Sthlm og 3 i universitetsbiblioteket i Lund), men i København over et halvt hundrede i Kgl. Bibl. og Universitetsbiblioteket (UB I og II), og da endvidere en del af bøgerne er forsynet med danske og holstenske ejermærker fra 16-1700-tallet, må forklaringen være, at disse krigsbyttebøger på en eller anden måde har været tilgængelige for erhvervelse i Danmark. De svenske arkiver rummer intet om dette bytte, de to samlingers omfang kendes ikke, det eneste sikre synes at være, at det har været een og samme person som stod bag ranet fra de to jesuiterkollegier. En mulighed er den svenske resident Alexander Erskein, der deltog i plyndringen af Erfurt 1631-32 og vides at have ejet en stor samling Erfurtensia, men han synes ikke at have haft forbindelse med de gentagne plyndringer af Heiligenstadt 1633-40, så hans kandidatur løser ikke problemet lige så lidt som nogen andens.⁴⁾

Med hensyn til omstændighederne omkring bibliotekernes erobring og erhvervelse forbliver man indtil videre Walde svar skyldig. Anderledes med deres afhændelse på det danske bogmarked. Den er ifølge ovenstående sket inden for tidsrummet 1633(40)-1650 – og mere behøves i virkeligheden ikke oplyst, for løsningen ligger da snublende nær. Gennemløber man Bibliotheca Danica's fortegnelse over boghandlerkataloger, finder man præcis hvad man kunne ønske sig, nemlig under boghandler Jørgen Holst, virksom ca. 1630-63, en katalog hvis fulde titel lyder: *Catalogus ex Collegiis Societatis Jesu, Erfurtensi & Heiligenstadiensi in Thuringia translatorum, & nunc venalium in Bibliopoli Hauniensi Georgii Holsti. Hafniæ, Typis Martzanianis [u.A.].* I oversættelse: Katalog over bøger ført fra jesuiterkollegierne i Erfurt og Heiligenstadt i Thüringen og nu til salg i Jørgen Holsts boghandel i København. København, trykt af [Melchior] Martzan [uden år].⁵⁾ Alene eksistensen af denne antikvarkatalog bekræfter smukt Waldes påpegning af, at de to biblioteker må have gjort fælles skæbne og begge været gået gennem Danmark. Samtidig med at katalogen naturligvis giver de savnede oplysninger om biblioteksbyttets omfang, indhold og distribution.

Jørgen Holsts erhvervelse må have virket som et kup i den danske bogverden. Hvordan han har fået fat i byttet melder katalogen intet om, men han har ikke nødvendigvis gjort sig større anstrengelser i den anledning. Man kan uden vanskelighed forestille sig, at han simpelthen har fået krigsbyttet tilbudt, til køb eller i kommission, for København var under 30-årskrigen i 1630erne blevet noget nær et nordeuropæisk boghandelscentrum, hvor tyske boghandlere som Joachim Moltke og Holst

selv slog sig ned og hvor der åbnedes filialer af de kendte nederlandske firmaer Joh. Janson og Elzevirerne. Den latinske katalogtitel, der så frejdigt reklamerer med bøgernes herkomst, har tydeligvis også haft adresse til udenlandske købere.

Der var virkelig noget at finde. Katalogeksemplaret i Kgl. Bibl. er desværre defekt hen mod slutningen, hvor et (?) ark mangler, men det er ganske omfangsrigt endda. I sin nuværende skikkelse består katalogen af 9 ark à 4 blade, ialt 72 tættrykte sider i kvartformat, hvorpå der anføres rundt regnet 2800 bind fordelt på ca. 2500 bøger og værker, lige fra inkunabeltiden til op i 1630erne. Som de bevarede eksemplarer viser har bøgerne været indbundet, oftest i pergamentbind og ikke sjældent af solid kvalitet med beslag og spænder på bindene. Godt halvdelen er teologisk litteratur: bibeludgaver, kirkefædre, kommentarer, fortolkninger og behandlinger af teologiske spørgsmål, i det hele alsidigt sammensat af katolske, reformerte og lutheranske forfattere, hvoriblandt mærkes vor berømte landsmand fra det 16. århundrede Niels Hemmingsen. Resten fordeler sig på andre fag. Hovedparten af bøgerne er på latin og de anføres først: Libri Theologici bl. Av-E 2v, Philosophici et Philologici bl. E 2v-Gv, Juridici et Medici bl. Gv-G 3v, Mathematici et Historici bl. G 3v-H, Appendix (til de latinske bøger) bl. H-H 2v. Derefter kommer uden fagdeling men i formatorden: Teutsche Bücher bl. H 2v-I 4v, på grund af katalogdefekten afbrudt et stykke inde i kvarterne. Trykkested og -år står gerne angivet for de latinske bøgernes vedkommende, omend af og til med trykfejl i årsangivelserne, hvorimod der for de tyske bøger som regel kun anføres forfatter og titel. Der skelnes ikke mellem Erfurt- og Heiligenstadtproveniensen.

En mærkværdighed ved katalogen er, at størstedelen af bogtitlerne er forsynet med et nummer, uden at titlerne af den grund er anført i nogen nummerrækkefølge. Numrene står blot hver for sig knyttet til de enkelte titler som en slags identifikation. Titler uden nummer forekommer navnlig i Appendix samt i afsnittet med de tyske bøger, hvor titlerne i både folio- og kvartformat falder i to groft alfabetisk ordnede grupper, den første *med*, den sidste *uden* numre. Da nu videre bøger af nyere dato hyppigst findes blandt de titler, der ikke har nummer, er det nærliggende at formode, at Jørgen Holst, eller den eventuelle mellemmand af hvem Holst har købt samlingen, har suppleret biblioteksbøgerne fra Erfurt og Heiligenstadt med et tilskud af mere aktuelle bøger, således at nummereringen henviser til en hyldeliste eller inventering af krigsbyttet, mens resten repræsenterer et tillæg hertil. Dermed stemmer, at alle bevarede eksemplarer fra Erfurt og Heiligenstadt, hvis titler er opsøgt og identifi-

Libri Philosophici & Philologici.

In Folio.

A.

401. Æneas Sylvius de Piccolominibus
Cardinalis Sanctæ Sabinæ.
Nurnbergæ. 1549.	482. Abrahami Saurii penus notario-
rum. Francofurt. 1580.
414. Alexandri Tartagri partes. Lugdu-
ni 1549.	438. Aristoteles de generatione & cor-
ruptione: de anima. Lipsiæ.
1502.
457. Athenæi Dei philosophiæ Græcè
465. Cum interpretatione Dale-
champii. Venetiis 1514.	

In Quarto.

285. Andreæ Schoti observationum lib.
5. Hanoviz. 1615.	220. Andreæ Halefii Index. 1502.
290. Anonymi magnum speculum Exem-
plorum. Duaci. 1603.	225. Ἀρετῆς Φαινόμενα καὶ διοση-
μεία Θεοῦ σχολία. Parisiis.
1559.
406. Aristotelis quaestionum naturalium
lib. omnes Lovanii 1548.	251. Antonius Urceus in florentioribus.
Basileæ 1540.
454. Ejusdem Rhetorica extralatione
Victorii. Bardi. 1592.	261. Antonii Rubi Commentarius in
Logicam Aristotelis. Colon. 1605.
455. Ejusdem Logica cum commentariis
Matthiæ Coloniz. 1565.	265. Antiqui Rhetores Latini Parisiis.
1599.
512. A. Aretinus de metallicis Norn-
berg. 1602.	278. Antonii Majoragii orationes &
præfationes. Venet. 1582.
117. Ars artium omnium quaestuosissima.	280. Aldi Manutii Grammatica. Lipsiæ.
1513.
190. Antonii summæ pars. Ven. 1571.	Ibid. Alexandri Grammatica. Lips. 1513.
134. Ejusdem pars. 3. Ibid.	295. Agricola de Javentione Dialecticæ.
1527.
137. Ejusdem pars. 4. Ibid.	487. Æschillis Tragediæ.
255. D. Bannes de generatione & cor-
ruptione. Venetiis 1587.	

In Octavo.

Udsnit af side i Jørgen Holsts katalog. Orig. størrelse.

ceret i katalogen, dør er fundet forsynet med et nummer. Omfanget af krigsbyttet – eller mere præcist: omfanget af det krigsbytte, Jørgen Holst udbød til salg, reduceres herefter til ca. 2000-2100 bøger og værker, eksklusive hvad der måtte have stået anført på de(t) manglende ark. Trykåret for byttets yngste bøger er da 1637 (bl. F Nr. 2045 og G nr. 2016). Forsigtigvis er disse tal dog at regne for maximumstal. Det er umuligt at kontrollere, om byttet er blevet suppleret allerede *inden* nummereringen fandt sted, således at f. eks. bøger fra Holsts lager af ældre litteratur er indgået heri.

Spørgsmålet bliver nu, hvornår katalogen daterer sig fra. Blandt de unummerede titler er det yngste oplyste (og korrekte) trykår 1638 (bl. H 2,⁶) men vi skal længere frem i tiden. Efter to skrifter af Ole Worm med angivet trykår anføres bl. Hv – fremdeles af Worm – *uden* trykår „Antiqu: Monument.“, dvs. Worms berømte runeværk som på titelbladet bærer året 1643, men forelå færdigtrykt november 1642.⁷) Sammenlignet med værkets titel „Danicorum Monumentorum libri sex e spissis Antiquitatum tenebris . . . eruti“ og i forhold til katalogens øvrige indførsler er „Antiqu: Monument.“ en påfaldende upræcis titelgengivelse, og da runeværket desuden står opført blandt bøger i kvartformat, men faktisk er trykt i folio, er der utvivlsomt tale om en forhåndsannoncering. Til denne iagttagelse kan føjes, at en af Ole Worms korrespondenter henviser til en tysk bognyhed i katalogen i et brev dateret Wittenberg den 13. januar 1643.⁸) Katalogens udgivelse kan således uden større forbehold sættes til 1642. Som nedenfor skal vises var en af bøgerne allerede i 1644 ude i videre omsætning.

Med lokaliseringen af krigsbyttet fra Erfurt og Heiligenstadt til Jørgen Holsts boghandel i København 1642 er givet en forklaring på bogernes tilstedeværelse i danske bogsamlinger fra midten af det 17. århundrede og fremefter. Disse jesuiterbiblioteker er en kilde mellem mange andre til det bogforråd der gennem århundreder er blevet akkumuleret i Danmark og nu til manges nytte har fundet plads i de offentlige biblioteker. Adskillige af bøgerne turde dog være gået til grunde undervejs. Alene blandt de større bogsamlere, som var aktive i 1640'erne, er der mindst seks, hvis biblioteker notorisk er brændt: Thomas Bartholin, Jesper Brochmand, brødrene Henrik og Thomas Fuien, Hans Nansen og Peder Resen. Men Walde har trods alt, foruden hvad der er havnet i Sverige via bl. a. Stephanius' bogkøb, opsporet et halvhundrede bøger fra jesuiterkollegierne i Kgl. Bibl. og Universitetsbiblioteket, hvortil kommer et antal fundet i nordtyske biblioteker.⁹) Forskellige bognotitser vidner om omsætningen ned gennem det 17. og 18. århundrede.

Magister Hans Hansen Pouch, præst i Snoldelev og Tune, har erhvervet Conrad Dinner, Epithetorum Græcorum farrago, Frankf. 1589 (Heiligenstadt; kat. bl. E 4v nr. 1017) og derefter skænket bogen til Roskildeborgeren Hans Herwigk den 10. december 1644. Herwigks tilskrift på flyvebladet lyder: Hunc librum ex donatione Reverend. M. Johannis Pauchii possidet Johannes Johannis Herwicius, quem mihi obtulit Anno . . . 1644 die 10. Decembris.¹⁰) Professor Christen Lauridsen Aagaard, senere rektor og lektor i Ribe (d. 1664), kom i besiddelse af Levinus Torrentius, Poemata, Antw. 1594 (Erfurt; kat. bl. F 2v nr. 523), senere

ejet af sønnen Anders Aagaard,¹¹) mens professor Thomas Bang, universitetsbibliotekar og bogsamler (d. 1661), erhvervede Hieronymus Osorius, *Paraphrasis in Isaiam*, Köln 1579 (Heiligenstadt; kat. bl. B 4v nr. 585).¹²) Inkunablen Angelus de Clavasio, *Summa angelica de casibus conscientiae*, Strassburg 1498 (Erfurt; kat. bl. D 4 nr. 369/287 var 1665 i Viborgstudentens Peder Nielsen Nipgaards eje og blev 1671 i Viborg givet videre til Jacob Christensen Uldenius.¹³) En norsk student Peter Grüner, som i 1667 blev indskrevet ved universitet, har samme år fået fat i et eksemplar af Joseph Scaliger, *Cyclometrica elementa duo*, Leiden 1594 (Heiligenstadt; kat. bl. H nr. 531) og er så i 1692 blevet efterfulgt som ejer af en (anden nordmand?) Peder Christensen Schmidt.¹⁴) Gentoftepresten Frederik Plum ejede 1672 Joannes Garetius, *Omnium ætatum . . . in veritatem corporis Christi in Eucharistia consensus*, Antw. 1569 (Heiligenstadt; kat. bl. B 4 nr. 803), og viceskatmester Holger Vind (d. 1683) anskaffede sig D. Tiberti, *Epithome Plutarchi*, Ferrara 1501 (Heiligenstadt; kat.?).¹⁵)

Flere er indgået i Kgl. Bibl. fra det betydelige bibliotek Peder Scavenius i 1665 overdrog til Frederik III; de er måske til dels erhvervet af faderen, teologisk professor og senere biskop Laurids Scavenius (d. 1655). Nogle kendes på de af Scavenius skrevne rygtitler, andre har været med i puljen af bøger, som Frederik III lod sine franske bogbindere ombinde, hvorved de originale bind med tilhørende forsatsblade er gået tabt. Hvad der således måtte være fjernet af proveniensmærker er uigenkaldeligt forsvundet, men påskrifterne i jesuiterkollegiernes bøger blev heldigvis gjort med fin skrift på selve titelbladene, så eventuelle tyverier kunne efterspores, og ved fra bøgerne at gå til titlerne i den trykte katalog over Scavenius' bogsamling har Walde kunnet sandsynliggøre Scavenius-proveniensen.¹⁶) Peder Scavenius eller hans far har bl. a. købt statelige værker i folio som Dionysius Carthusianus, *Insigne Commentariorum opus in psalmos omnes Davidicos*, Köln 1531 (Erfurt; kat. bl. B nr. 37), *Opera Bedæ Venerabilis*, Basel 1563, 1-9 (Heiligenstadt; kat. bl. E 3 nr. 255-58), Nicolaus de Cusa, *Opera*, Basel 1565 (Heiligenstadt; kat. bl. D nr. 460) og Johannes Altenstaig, *Vocabularius theologiae*, Hagenaw 1517 (Erfurt; kat. bl. Av nr. 303).¹⁷) Et anseligt folioværk er også erhvervet af inspector ved Borchs kollegium mag. Laurids Petersen Lund, i 1704 kaldet til sognepræst i Jylland. Inden han forlod kollegiet gav han sin efterfølger som inspector en prægtig udgave af kirkefaderen Ambrosius' *Opera*, Paris 1586, 4 tomer i 2 bind (Heiligenstadt; kat. bl. Av nr. 162-63).¹⁸) Og da mecklenburgeren Gustav Schroedter, tidligere dansk legationspræst i Spanien og Frankrig, i 1707 kom på besøg i Danmark, kunne

han i København købe Acta colloquii inter episcopum Ebroicensem et Dominum du Plessis, Mainz 1603 (Heiligenstadt; kat. bl. A 2 nr. 246); eksemplaret har Walde 1921 set i Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg.¹⁹⁾ Nogle bøger fra jesuiterkollegierne har endelig passeret senere bogejere som Fr. Chr. Kielman von Kielmansegg, hvis kolossale bibliotek blev solgt 1718-21,²⁰⁾ Hans Gram (d. 1748)²¹⁾ og Otto Thott (d. 1785).²²⁾

Omsætning har der været, men lykkedes det Jørgen Holst at afhænde hele samlingen? Svaret findes i katalogen over hans boglager, udarbejdet efter hans død til brug ved en auktion afholdt den 1. juni 1664.²³⁾ Det drejer sig om et broget restlager på en 3-4000 bøger, hvoraf mange må kaldes antikvariske således forstået at omkring halvdelen ses at være trykt før år 1600. I auktionskatalogen står bøgerne under de enkelte formater i et syndigt rod, men den bibliografiske beskrivelse er efter tidens standard god og indbefatter som oftest trykkested og -år. Det lader sig derfor gøre at sammenligne med 1642-katalogen, og ved nogle stikprøveundersøgelser viser der sig at være flere gengangere, selv om det naturligvis ikke uden videre er givet, at samme udgave også betyder samme eksemplar. Det tør dog antages for bøger af en vis ælde, med fjernt trykkested eller andre særlige kendetegn. Eksempelvis kan fra auktionskatalogen anføres nr. 51 i kvart: Ludolfus Carthusiensis in Psalterium David. Parisiis 1506 (1642-kat. bl. C 3v nr. 187: Ludolfus Carrusiensi in Psalmos expositio. Parisiis 1506), nr. 488 i oktav: Theophylactus in Haba. Jon. Nuh. et Oseam. Parisiis 1542 (1642-kat. bl. Ev nr. 342: Theophilactus in 4. Prophetas. Parisiis 1542) og nr. 501 i oktav: 2. Pars Evang. Dom. Joan Uvigandi 1566 – ukomplet og derfor meget forståeligt en restbog fra 1642 (kat. bl. E 2 uden nr.: Vigandi Postilla pars 2). Og flere kunne nævnes. En del af bogomløbet er altså gået gennem denne auktion, så meget muligt har nogle af de tidligere nævnte bøger været købt ind her. Det skulle ligefrem være mærkeligt, om ikke auktionskatalogens nr. 199 i folio „Angelus de casibus Conscientiæ“ just har været den inkunabel, Viborgstudenten Peder Nipgaard 1665 skrev sit navn i.

En vis tvivl med hensyn til om Holst havde taget krigsbyttebøgerne i kommission eller selv investeret kapital i samlingen må vel hermed være afgjort til fordel for det sidste. Hvis ikke han havde overtaget bøgerne for egen regning og risiko, ville restbøger som de nævnte næppe have forekommet på 1664-auktionen. Holst er iøvrigt indtil midten af 1650erne, hvor hans forretning blev ramt af uheld, kendt som en driftig og velanskreven boghandler, derudover virksom som udgiver, forlægger og

universitetsbogbinder, i en periode tillige oldermann for det nystiftede bogbinderlav i København. Med henvisning til 1642-katalogen tør vi desuden give ham prædikat af at være Danmarks første antikvarboghandler af internationalt tilsnit.

Dansk antikvarboghandels historie før det 18. århundrede er stort set uskrevet.²⁴⁾ En analyse af de få bevarede boghandlerkataloger fra det 17. århundrede samt andre kilder vil sandsynligvis vise, at handel med antikvariske bøger for en boghandler ikke var meget mindre væsentlig end handel med nye bøger. Som lige anført bestod Jørgen Holsts efterladte lager for en stor del af bøger af ældre dato, vel hovedsagelig mindre efterspurgte varer ophobet gennem mange år, men dog ingensinde i hans boghandlertid nye bøger. I realiteten besad i tiden før bogauktionerne boghandlere og bogbindere noget af et monopol på formidlingen af brugte bøger og bogsamlinger, der blev ledige ved ejerens død. Bogbinderne har formentlig navnlig spillet en rolle i provinsen. Blandt de odenseanske skifter, som Holger Rasmussen har fremdraget i sin veldokumenterede undersøgelse af „Bøger og bogbindere i Odense før 1694“, har skiftet efter bogbinder Simen Sivertsen 21.7.1638 en interessant antegnelse, der viser hvorledes adelsmanden Hans Oldeland til Trellerup har søgt at afsætte sine bøger gennem Sivertsen. Henvend 40 af dem har denne ikke fået solgt, hvorfor Oldelands foged kræver dem leveret tilbage. „Dog [jeg] mig paa min hossbunds veigne at fordre vill haffue forbeholden, huis bøger som nu icke fanndtis.“²⁵⁾ Bogbinder Sivertsen har altså haft bøgerne i kommission og Oldelands foged forbeholder sig nærmere afregning for dem der er solgt. I Kgl. Bibl. findes ved et morsomt tilfælde en bog som faktisk må være blevet afsat, Georgius Rostius, Heldenbuch vom Rosengarten, Rostock 1623. Den har været købt af Oldeland i indbunden stand for 1 rigsdaler og var i 1635 ejet af handelsmanden Johannes Brun, der på Nedergaard i Langeland atter har givet den videre til Anders Pedersen fra Nakskov.²⁶⁾

En anden fremgangsmåde, det direkte og privat organiserede salg af brugte bøger, blev dog også praktiseret. En hel lille købsliste frembyder en udgave af Justinus' Opera, Basel 1566, nu i Sjællands Stifts bogsamling. Der står heri noteret at Hans Thomesen, salmebogsudgiveren, har købt værket 1570 for 3½ daler. Af dennes arvinger har præsten og historikeren Iver Bertelsen købt det, derpå har det tilhørt historikeren Niels Krag, gift med Bertelsens enke, og efter Krags død 1602 har atter professor Christen Hansen Riber købt det af Krags arvinger, „ex Bibliotheca Nicolai Kragii et Hæredum.“²⁷⁾ Her har der absolut ikke været plads

for nogen bogbinder- eller boghandlermellekomst. Fra 1580erne ved vi at det har været praksis, at en bogsamling som ønskedes afhændet stod opstillet i en årrække for efterhånden at finde afsætning hos fremmødende liebhavere. Hans Knudsen Vejle har ifølge en påskrift i et eksemplar af Plautus komedier købt bogen 1585 „in bibliotheca D. Erasmi Læti“, dvs. tre år efter at Erasmus Lætus var død,²⁸⁾ og fra den ligeledes i 1582 afdøde sognepræst i København Anders Mariagers bogsamling er en udgave af Theodor Bezas epistler anskaffet af Frants Jonsen i 1584, mens Jon Jakobsen Venusin næste år fra samme bibliotek købte et hebraisk leksikon, udtrykkeligt af Mariagers arvinger.²⁹⁾ Lignende eksempler foreligger fra det 17. århundrede. Efter Sorøprofessoren Christopher Heidmans død 1627 stod hans bøger til salg en halv snes år i Sorø, hvor bl. a. Stephan Stephanius købte ind i flere omgange 1633-37, og på tilsvarende måde synes Johannes Meursius' bibliotek distribueret i 1640erne. I dette tilfælde findes der imidlertid en håndskrevet katalog med priser i hollandsk mønt, bevaret i Gl. kgl. saml. 2120 4°, så her har måske en (hollandsk?) forretningsmand bistået med salget.³⁰⁾

Også i anden forbindelse kan der have været tale om salg efter katalog, nemlig ved afhændelsen af ribebispen Jens Dinesen Jersins bøger. Salget kan ikke følges i enkeltheder, men hans arvinger lod i al fald engang efter hans død 1634 bogsamlingen sende fra Ribe til København. På forespørgsel fra den danske læge i Padova Johan Rhode, der i sin tid havde udlånt nogle manuskripter til Jersin, svarede Ole Worm 1644, at han ikke havde kunnet opspore dem. „Jeg har set hele katalogen over hans bibliotek, og alle bøgerne er jo bortsolgt her i København, men intetsteds dukkede de savnede ting op. Førend hans bogskabe kom hertil, blev de gennemstøvet af hans arvinger i Ribe . . .“³¹⁾ Worm opfatter øjensynlig den nævnte katalog som en salgskatalog, hvorfra arvingerne har holdt noget tilbage, men præciserer ikke, om salget har været betroet en ven af familien eller overladt en boghandler i byen. Det sidste er nok mest sandsynligt. Når hverken en håndskrevet eller trykt katalog ses bevaret med Jersins navn, kan det ganske enkelt skyldes, at den ikke har foreligget i en sådan form. Der skal i denne sammenhæng peges på Joachim Moltkes salgskatalog over teologiske bøger fra 1640,³²⁾ hvori er optaget så tilpas mange bøger af blandet alder, at resterne af Jersins bogsamling meget vel kan have været optaget derimellem. Dette må Worm i givet fald, som en god bekendt af både Jersin og Moltke, have vidst. Kun få af Jersins bøger er imidlertid sporet videre frem, til Laurids Scavenius' bibliotek,³³⁾ og ganske vist findes nogle af titlerne i Moltkes katalog – foruden en række andre der har ligget i centrum af Jersins

interesser – men materialet er i det hele for spinkelt til at noget sikkert kan siges om sammenhængen.

Worms oplysning peger ikke desto mindre hen mod København som et centrum for antikvarboghandelen, og de to ældste bevarede danske boghandlerkataloger, Moltkes fra 1640 og Holsts fra 1642, lader ingen tvivl om at disse to førende boghandlere har opkøbt og videresolgt private bogsamlinger, omend måske i forskelligt omfang. Moltkes katalog rummer flere titler, som angives at være fra før 1550, men den består overvejende af bøger fra de sidste 30-40 år, deriblandt en afdeling kurante danske teologiske tryk. Moltke hævdede sig ved desuden at drive en efter tidens målestok betydelig forlagsvirksomhed, mens antikvarboghandelen nok for Jørgen Holst spillede en relativt større rolle i den samlede virksomhed. Det synes i det mindste at gælde i 1640'erne, og selv om Holst senere blev forarmet under svenskekrigene, lod han sig ikke slå ud. Da bogauktionerne begyndte, stillede han sine lokaler til rådighed for deres afholdelse og benyttede fikst lejligheden til, i en af de første auktionkataloger, at annoncere for bøger, han havde på lager (6. maj 1661). Det var formodentlig hans sidste forsøg på at gøre sig gældende i en betrængt tid. Netop indførelsen af auktionsvæsnet betød en væsentlig ændring af den bestående markedsorganisation, som ud over tilfældigt privat initiativ havde overladt forhandlingen af antikvariske bøger til bogbindernes og boghandlerens omsorg.

Den første danske bogauktion var auktionen over Poul Resens efterladte bibliotek, afholdt i Jørgen Holsts boglade den 26. marts 1661. Initiativet hertil blev taget af Resens bror bogsamleren Peder Resen, og anledningen var, så vidt man forstår, de lave priser der blev budt for brugte bøger. Inden auktionen, oplyser han, ville ingen give mere end 150 rigsdaler for samlingen – boghandlerne bød altså for lidt, om de overhovedet gav et bud – men da biblioteket så blev bortauktioneret som „det første som ved Auction blev soldt i Kiøbenhaffn“, indbragte salget hele 500 rigsdaler!³⁴⁾ Familien Resen har sagtens lukreret af at komme først, men en auktionkatalog fra lidt senere på året har tilskrevne priser, der bekræfter at prisniveauet lå pænt i den første tid.³⁵⁾ Over 20 auktioner blev der afholdt i løbet af dette og det følgende år, behovet synes så at sige opsparet. Ikke alene Poul Resens bøger havde stået i nogen tid, før de kom under hammeren. En bogsamling sendt til København fra Randers og udbudt på auktion 1661 havde tilhørt sognepræsten Thøger Pedersen, der var død så langt tilbage som i 1651,³⁶⁾ og tilsvarende havde roskildekanniken Peder Schwendi ved sin død 1652 efterladt sig bøger, som stod og samlede støv en halv snes år, indtil de

nådigt blev udfriet formedelst denne nymodens indretning, det københavnske auktionsvæsen.³⁷⁾ Udbudspresset synes dog lettet allerede 1663. Det var ikke længe efter at markedet må antages at være blevet foreløbig mættet ved salget af Thomas Bangs store bibliotek på henved 5500 bind sept. 1662.

Med Resens omtale af broderens auktion som den først afholdte stemmer, at nærmere bestemmelser om auktioners afholdelse blev udstedt en månedstid senere, 24. april 1661.³⁸⁾ Men udtalelsen lader sig unægtelig dårligt forene med eksistensen af en enkelt bevaret bogauktionskatalog fra 1654, den der altid henvises til som den ældste danske: *Catalogus rariorum aliquot & insignium librorum quorum auctio constituta est a.d. 25. Martii* [håndskrevet rettelse: April]. In ædibus Gunzovianis. Hafniae anno MDCLIV. Typii Christiani Weringii Academiæ Typographi.

Det er i grunden forunderligt, at denne titel atter og atter har været taget for pålydende. I katalogen optræder klart nok bøger trykt efter 1654, og selv om der er trykfejl imellem, skal der en tryllekunstner til at bortforklare tilstedeværelsen af udgaver som nr. 512 i oktav: Jo. Miltoni defensio pro se contra Al. Morum. Londini 1655 – nr. 17 blandt de uindbundne bøger i kvart: Andreæ van Berlicon (o: Berlicom) Elementorum libri XII. Roterod. 1656 – eller nr. 290 i kvart: Joc. (o: Jac.) Francii, Theodori Meurers, Gregorii Wintermonaths und Casparis Ens relationes annorum . . . 1638. 1643. 1659. 1660. Dertil kommer, at bogtrykkeren Christen (Jensen) Wering aldeles ikke var universitetsbogtrykker, Academiæ typographi, i året 1654, men tidligst kunne kalde sig dette hen på efteråret 1659.³⁹⁾ Det anførte trykår er en åbenbar trykfejl, måske opstået ved at et X er faldet ud før IV. Men ligemeget hvilket år efter 1660: Peder Resens ord står til troende. De første offentlige bogauktioner i København blev afholdt 1661, og katalogen over Poul Resens bogsamling er den ældste danske trykte auktionskatalog.

Små tyve år forinden udkom den første danske katalog, som skilter med antikvariske bøger, Jørgen Holsts krigsbyttekatalog fra 1642. Højest tænkeligt har auktionsvæsnets fremkomst bremset en videre udvikling af dansk antikvarboghandlervirksomhed i det 17. og 18. århundrede. Ved siden af Kgl. Bibl.s lange række af trykte danske bogauktionskataloger 1661-1830 kan fra samme tidsrum ikke fremvises en eneste dansk antikvarboghandlerkatalog. Den man hidtil har regnet for den ældste er udgivet i 1832.⁴⁰⁾

NOTER

Forkortelser: NTBB = Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen; UB = universitetsbibliotek; Walde I-II = O. Walde, Storhetstidens litterära krigsbyten I-II, Uppsala 1916-20.

(1) Walde I s. 12-42, citaterne fra s. 29 og 41. – (2) Walde I s. 18f. – (3) Walde I s. 333, II s. 445-47; Victor Madsen, Strängnäs-dubletter i Det kongelige Bibliotek i København, i: NTBB XI, 1924, s. 89-111. – (4) Walde I s. 169-80; samme i NTBB IV, 1917, s. 265f, NTBB XIX, 1932, s. 19f, NTBB XXIX, 1942, s. 252; Lauritz Nielsen, Danske Privatbiblioteker gennem Tiderne I, 1946, s. 178 (med henv. til Walde). – (5) Bibl. Dan. IV sp. 556; titlen suppleret efter eksemplaret i Kgl. Bibl., pladssignatur: Udtaget småtryk, 50-16 4°. Katalogtitlen anføres også i Camillus Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie I, 1870, s. 233 note 3 – (6) På bl. H 2 anføres 'Canutii Similitudin. Rostoch 1643'. Da der sikkert er tale om Bertel Knudsen Aquilonius: Similitudinum . . . libri, som kun kendes i en udgave Rostock 1623, må 1643 være trykkejrl for 1623. – (7) Breve fra og til Ole Worm II, 1967, s. 407 og 410. – (8) Smst. s. 422. Den omtalte bog har antagelig stået anført på de(t) manglende ark i Holsts katalog. – (9) NTBB XVII, 1930, s. 91; NTBB XXIX, 1942, s. 190f. For det følgende har udgangspunktet været Kgl. Bibl., Ms. phot. 121 fol.: xerox-kopier af O. Waldes samlinger i Uppsala; optegnelser om bøger fra de to jesuiterkollegier findes her i læg 8 bl. 46-61. – (10) „Denne bog ejer Hans Hansen Herwigk som gave fra den ærverdige magister Hans Pouch, hvilken han overrakte mig den 10. december 1644“; eksemplaret i UB I, Kl. 7871; om Herwigk se Ehrencron-Müllers forfatterleksikon. – (11) Ms. phot. 121 fol., læg 8 bl. 58; eksemplaret i Oslo UB. – (12) Eksemplaret i Kgl. Bibl., kat. 83-220 8°. – (13) Kgl. Bibl., Inkunabel nr. 205; Nipgaards biografiske data i: J. Chr. Sixhøj, Viborg Katedralskoles dimittender 1630-1879, Viborg 1968, s. 44; Uldenius kan næppe være nogen anden end Viborgpræsten Jacob Christensen Ullitz, d. 1685. – (14) Ms. phot. 121 fol., læg 8 bl. 61; eksemplaret i UB II. – (15) Eksemplarer i Kgl. Bibl., henholdsvis kat. 87-150 8° og 73 II-138 4°. – (16) NTBB XIX, 1932, s. 19f. (17) Ms. phot. 121 fol., læg 8 bl. 47-52 (med henvisninger til katalogen over P. Scavenius' bogsamling); de nævnte folioværker i Kgl. Bibl. henholdsvis kat. 1-132, 2-184, 3-6 og 3-287. – (18) Eksemplaret (tidl. UB) i Kgl. Bibl., kat. 2-134 2°. Tilskriften er dateret 'Hafniæ ex Collegio Mediceo Anno 1704 die 29 Augusti' og stilet til 'Nobilissimo successori suo', dvs. Jakob Jacobæus, se Festskrift i Anl. af Borchs Kollegiums 200-Aars Jubilæum, 1889, s. 165.

(19) NTBB XVII, 1930, s. 91 note 1. – (20) Smst. note 2, jvf. NTBB XIX, 1932, s. 20 note 7; nogle eksempler i Ms. phot. 121 fol., læg 8 bl. 49, 56 og 60. – (21) Ms. phot. 121 fol., læg 8 bl. 56 og 60. – (22) Kgl. Bibl., Inkunabel nr. 150, 563, 594, 799, 1014, 1844 og 4027, dvs. 7 af de ialt 11 inkunabler, Kgl. Bibl. har fra de to jesuiterbiblioteker. – (23) Catalogus librorum miscellaneorum Bibliopolæ Georgii Holst quorum auctio in ædibus ejus habebitur. Ad diem 1. Jun. Anni MDCLXIV. Hafniæ, Typis Matthiæ Godicchenii. – (24) Jvf. dog Volmer Rosenkilde, Af Antikvarens Historie, i: Mennesker og Bøger, red. af Volmer Rosenkilde og Eddie Salicath, 1945, s. 227-71, specielt s. 237-42. – (25) Holger Rasmussen, Bøger og bogbindere i Odense

før 1694, Odense 1959, s. 52. – (26) Kgl. Bibl., kat. 28-128 4°: (foruden ejernotits af Hans Oldeland) Hunc librum dedit mihi Johannes Brun aulæ Nærgaard in Langlandia mercenarius profectus anno 1635 Dominica II Trinitat. (dvs. den 31. maj). Andreas Petri Nachschovi-Danus mp. – Flere bøger kendes fra Oldelands samling, et par stykker er omtalt i NTBB IX, 1922, s. 48f. – (27) Ms. phot. 121 fol., læg 10 bl. 33. Tilskrifterne lyder: Sum Johannis Thomæ Emptus tribus daleris et dimidio 1570. Ab huius heredibus emit Iuarus Bartholinus. Ex Bibl. D. Nicol. Kragii emit Christianus Johannis A^o 1602. [Desuden:] Et ego Christianus Johannis tum Professor mathematicum in Acad. Reg. Hafn. hunc librum ex Bibliotheca Nicolai Kragii et Hæredum emi. (28) Plauti Comoediæ, Leipzig 1545. Kgl. Bibl., kat. 170-52 8°; tilskriften lyder: . . . Johannis Canuti Veillensis. Emptum in bibliotheca D. Erasmi Læti 12 ss. 21. Augusti 1585. – (29) Ms. phot. 121 fol., læg 11 bl. 34: Theodor Beza, Epistolæ, Genève 1573 (eksemplar i UB I), og Walde II s. 289: Johannes Avenarius, Lexicon ebraicum, Wittenberg 1568 (eksemplar i Lund UB).

(30) NTBB IV, 1917, s. 56-65 (til oplysningen om Heidmans søn Christopher Georg s. 56 kan føjes, at en anden søn, Johannes, 1630 (eller 1631) blev immatrikuleret ved Sorø skole, E. G. Tauber, Udsigt over Sorøe Academies Forfatning, 1827, Actstykker s. XLIV; jvf. Kancelliets Brevbøger 1630-1632, udg. ved E. Marquard, 1932, s. 388); Walde II s. 432-38; NTBB XIX, 1932, s. 54-56. – (31) Breve fra og til Ole Worm III, 1968, s. 30. – (32) Catalogus librorum theologorum . . . qui venales prostant in Bibliotheca Joachimi Moltkenii Bibliopolæ Havniensis. Typis Melchioris Martzan, Anno 1640. – (33) NTBB XIX, 1932, s. 21 note 2; Walde II s. 291, 417 og 425. (34) Petri Johannis Resenii Bibliotheca Regiæ Academiæ Hafniensi donata, 1685, s. 363. (35) Auktionskatalog over professor Jakob Knudsens (Jacobi Canutii) bibliotek, 25. juni 1661. – (36) Auktionskatalog over Thøger Pedersens (Theochari Petrai) bibliotek 31. okt. 1661; dødsåret fra ligprædiken af Ole Olsen. – (37) Auktionskatalog over Peder Schwendis (Petri Svendii) bibliotek 22. april 1662; om dette jævnfør F & F XVII, 1970, s. 75 note 53; dødsåret fra: J. B. Løffler, Gravstenene i Roskilde Kjøbstad, 1885, s. 108. En kronologisk ordnet liste over de københavnske bogauktioner frem til 1680 findes i: Graham Pollard and Albert Ehrmann, The distribution of books by catalogue, Cambridge 1965, s. 230f; begyndelsesåret 1639 skyldes en (senere rettet) trykfejl i Bibliotheca Danica. – (38) Kjøbenhavns Diplomatarium, udg. af O. Nielsen, III, 1877, s. 526-29. – (39) Ansættelsen blev forhandlet og besluttet i universitetets konsistorium april-okt. 1659 (Henning Matzen, Kjøbenhavns Universitets Retshistorie I, 1879, s. 365f), og fra sidst i nov. eller dec. s.å. foreligger en „Sandferdige og vdførlige Relation aff Fyen om . . . et obenbar Feltslag som skeede ved Nyborg den 14. November . . . Prentet i Kiøbenhavn aff Christen Jensen Universit: Bogtr: Anno 1659“. Først et årstid senere, 22. dec. 1660, aflagde Christen Jensen Wering dog typografeden (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, I, 1890, s. 296), og fra dette år har hans virksomhed hidtil været regnet. Den tidligst kendte auktionskatalog trykt af Wering er katalogen over Thøger Pedersens bibliotek (note 36); den første kendte auktion holdt i (Anders) Guntzows hus er dateret 29. juni 1663 (anonym auktionskatalog). – (40) Volmer Rosenkilde (note 24) s. 254f; Nordisk Leksikon for Bogvæsen I, 1951, s. 30.